

PAPER DETAILS

TITLE: ISKITLERIN BATI ILE OLAN ILISKILERI

AUTHORS: Kürsat BARDAKCI

PAGES: 28-44

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1161589>

İSKİTLERİN BATI İLE OLAN İLİŞKİLERİ

Kürşat BARDAKCI*

Özet

M.Ö. 8. yüzyıllardan M.S. 2. yüzyıllara kadar yaşayan ve ana yurtları iç Asya olan İskitler, Hazar Denizi'nin batısından, Karadeniz'in kuzeyine ve Tuna nehrine kadar yayılmıştır. Bu yayılım sonucunda İskitler, Batılılarla ticari, siyasi ve kültürel ilişkiler kurmuşlardır. Arkeolojik veriler ve antik kaynaklara göre İskitler, Batılılar ile ilk kez Karadeniz'de karşılaşmıştır. İskitler, Greklerle ticari ve siyasi ilişkiler kurmuşlar ancak Asya'da Büyük İskender ile kanlı çatışmalar yaşanmıştır. Büyük İskender'in ardından Asya'nın batısına egemen olan Seleukoslar ile İskitler arasında ticari ilişkiler söz konusudur. M.Ö. 2. yüzyıl ortalarında ise Karadeniz İskitya'sında kargaşa dönemi başlamıştır. M.Ö. 1. yüzyılın ortalarında kargaşa dönemi bir süre sona ermiş ve İskitler, Roma ile ilişkiler kurmaya başlamıştır. Ancak bu dönemde Sarmatların İskitya'ya düzenlediği baskınlar ve kuzey ticaret yolunun etkinliğini kaybetmesi sebebiyle İskitler çöküş sürecine girmiştir. Çalışmamızın amacı da söz konusu ilişkileri açığa çıkarmaktır. Nitekim İskitlerin Batı ile olan ilişkileri; Persler, Asurlular, Urartularla olan ilişkilerine nazaran arka planda kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Büyük İskender, Grekler, İskitler, Roma, Seleukoslar.

RELATIONS OF THE SCYTHIA WITH THE WEST

Abstract

The Scythians, who lived from the 8th century B.C. until the 2nd A.D. centuries and whose main homeland was in Asia, spread from the west of the Caspian Sea to the north of the Black Sea and the Danube River. Because of this spread, the Scythians established commercial, political and cultural relations with the Westerners. According to archaeological data and ancient sources, the Scythians first encountered the Westerners in the Black Sea. The Scythians established commercial and political relations with the Greeks, but bloody conflicts with Alexander the Great took place in Asia. There were trade relations between the Seleucids who dominated the west of Asia after Alexander the Great, and the Scythians. There was a period of turmoil in Scythia, which is located in Black Sea in the middle of 2nd B.C. The period of turmoil ended for some time in 1nd B.C. and the Scythians began to establish relations with Rome. The purpose of this study is to reveal the relationships in question. In fact, the relations of the Scythians with the West remained in the background compared to their relations with the Persians, Assyrians and Urartians.

Keywords: Alexander the Great, Greeks, Rome, Schythians, Seleucids,

Giriş

İskitler, M.Ö. 8. yüzyıldan M.S. 2. yüzyıla kadar yaşamış olan ve bu süreçte, Çin'in batı sınırlarından Tuna nehrine kadar uzanan oldukça geniş bir alana yayılan atlı göçebe medeniyetidir (Memiş, 2009: 75-76; Durmuş, 2017: 48).

* Doktora Öğr., Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, kbrdkci@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7893-4434.

Bu kavmin kökeni üzerine çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bazı bilim insanları İskitlerin İranî¹, bazıları Slav², bazıları da Ural-Altay³ ırkına mensup olduklarını belirtmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda, İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup bir kavim olduğu ve hatta Türk⁴ olduğu daha çok kabul görmeye başlamıştır (Durmuş, 2017: 59-66).

M.Ö. 8. yüzyıldan M.S. 2. yüzyıla kadar özellikle Güney Rusya'ya egemen olan İskitlerin Asurlular, Persler, Urartular, Kimmerler, Sarmatlar ile siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri olmuştur (Memiş, 2009: 76-77; Durmuş, 2017: 94-106). Yine İskitlerin Batılı; Grekler, Büyük İskender, Seleukoslar ve Roma ile de ilişkileri söz konusudur. Bu ilişkiler daha çok ticari olmakla birlikte siyasi ve kültürel boyutları da vardır.

Grek yazarlar Herodotos, Ksenophon, Thukydides; Romalı yazarlar Arrianus, Eutropius, Curtius Rufus gibi birçok batılı yazar kaynaklarında İskitlerden az ya da çok bahseder. Özellikle Herodotos, İskitlerin tarihi ve kültürü ile ilgili değerli bilgiler vermektedir. Ayrıca Grek destan ve masallarında da İskitlerden söz edilmektedir⁵.

Antik Grek kaynaklarında İskit kavmi "Skyth", onların yaşadıkları ülke "Skythai"⁶ olarak geçmektedir. Roma kaynaklarında ise İskitlerden, "Scythae"⁷ olarak bahsedilir. Bu terim hem İskit kavmini hem de onların yaşadığı ülkeyi karşılamaktadır.

İskitlerin geniş bir alana yayılmaları sebebiyle bu kaynaklarda, başta Karadeniz İskitleri⁸ olmak üzere Abia İskitleri ve Asyalı İskitler gibi çeşitli İskit gruplarından bahsedilir. Bu gruplar anlaşıldığı üzere, yaşadıkları coğrafyaya göre tasnif edilmiştir. Bu coğrafik tasnif İskitlerin yaşadığı ülkelerin tanımlanmasını da sağlamıştır: Karadeniz İskityası ve Asya İskityası.

İskitler ayrıca, yaşam tarzlarına göre de sınıflandırılırlar. Örneğin, "çiftçi İskitler" olarak bilinen Borysthenesliler ya da İskitlerin kendilerini tanımladıkları

¹ Bkz. Rostovtzeff 1969.

² Bkz. Schevchuk, Bilyavsky, vd. 2005: 37-39.

³ Bkz. Niebuhr 1830; Huntingford 1935.

⁴ Bkz. Tarhan 2002; Durmuş, 2017: 67-87.

⁵ Herodotos, *Historia*, I, 15, 73, 74, 103-106, 130, 216; II, 22, 103, 110, 167; III, 134; IV, 1-142; V, 24, 27; VI, 40, 41, 84; VII, 10, 20, 52, 59, 64; Ksenophon, *Anabasis*, IV, 7, 18; Thukydides, *The Peloponnesian War*, II, 96-97; Arrianus, *Alexandroi Anabasis*, IV, 1-6; V, 5; Eutropius, *Breviarium Historie Romanae*, V, 5; VI, 12; VII, 10; XII, 10; Curtius Rufus, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis*, VII, 3, 19; 6, 13-23; Homeros, *İlyada*, III, 189-190; XIII, 6.

⁶ Herodotos, *Historia*, I, 15; 73; 74; 103-106 vd.

⁷ Eutropius, *Breviarium Historie Romanae*, XII, 10; Curtius Rufus, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis*, VII, 3, 19.

⁸ Karadeniz İskitleri bazı kaynaklarda Avrupa İskitleri olarak da geçmektedir.

şekilde Olbiopolitler bu sınıfa girer. Onların doğusunda ise “göçebe İskitler” yaşarlar. Thyssagetler ise “avcı İskitler”dir (Herodotos, *Historia*, IV, 18-19; 22).

Herodotos, Grek-İskitlerden de bahseder. Kallipidaia İskitlerinin Grek soyundan olduğunu ve göçebe İskitlerden oldukça farklı bir yaşam tarzına sahip olduklarını aktarır (Herodotos, *Historia*, IV, 17). Muhtemelen Kallipidaia İskitleri, göçebe olmadıkları için ve Greklerle yoğun ilişki içerisinde oldukları için bu şekilde tanımlanmış olmalıdır.

Söz konusu batı kaynaklarında, İskitler ve diğer atlı göçebe medeniyetleri genellikle “barbar” olarak nitelendirilir. Bu terim Batılıların göçebe olan bütün kavimlere kullandığı genel tanımlamadır. Aslında bu yanlış bir terimdir. Nitekim göçebelerin yaşayabilmesi için yalnızca et ve süt değil, başta tahıl olmak üzere ziraat ürünleri de gereklidir. Bu nedenle göçebeler, özellikle kışlaklarda, tutsak çiftçilere toprakları işletirmişlerdir. Fakat onların sadece kışlaklarda yetiştirilen bitkilerle yaşaması oldukça zordu. Bunun sonucunda göçebeler daha ileri giderek, çiftçilerle alışverişte bulunmak ve çiftçilerden ziraat ürünlerini almak mecburiyetinde kalmışlardır. Buna karşılık, çiftçiler için de başta at olmak üzere hayvanlar ve hayvan ürünlerini göçebelerden satın almak daha uygundur. Ancak bunun gibi sakin alışverişler her zaman uyumlu şekilde yürümemiştir. Göçebe ve çiftçilerin isteklerinin birbiriyle uyuşmaması ve alışverişlerde dengenin bozulması, atlı göçebelerin, ziraat ülkelerine taarruz etmesine ve oralardan başta tahıl olmak üzere kendilerine gerekli olan eşyaları yağmalamasına yol açmıştır. Yani atlı göçebelerin taarruzları savaş şeklindeki bir çeşit alışveriş niteliğindedir. Bu da Asya’nın kuzeyindeki atlı göçebe medeniyetlerini, “medeniyetsiz, korkunç ve vahşi insan yığını” olarak vasıflandıran ön yargılara neden olmuştur (Çandarlıoğlu, 2019: 40).

1. İskit-Grek İlişkileri

Grekler, M.Ö. 7. yüzyılda, Ionia tüccarları başta olmak üzere, Karadeniz’in kuzey kıyısına buğday, balık, köle almaya ve Grek malları satmaya geliyorlardı (Diakov, Kovalev, 2017: 400). Bu dönemde bölgenin yerli halkı İskitlerden çekinen Greklerin Karadeniz’in kuzey kıyılarında koloni kurmaları kolay olmamıştır (Tekin, 2012: 73). Nitekim İskitler kendi geleneklerine çok bağlıydılar ve ülkelerinde yabancıları ve onların geleneklerini kabul etmezlerdi. Örneğin İskit vatandaşı bilge Anakharsis, uzun süre İskitya ülkesi dışında yaşamış ve ister istemez Grek geleneklerinden etkilenmiştir. Anakharsis, İskitya’ya döndüğünde birtakım Grek gelenekleri uygularken yakalanınca İskit beyi tarafından öldürülmüştür (Herodotos, *Historia*, IV, 76). Ayrıca tüccarlar, İskit reislerinin birbirleriyle girdikleri çatışmalarda bu bölgede ticaret yapmaktan kaçınmışlardır (Uhlig, 2000: 90-91). Bu sebeplerden dolayı bölgede Grek kolonizasyon faaliyetleri, diğer bölgelerden daha geç tarihte, M.Ö. 6. yüzyılda başlamıştır (Diakov, Kovalev, 2017: 400).

Grekler, tarım yapılabilecek topraklara olan gereksinim ve Grek yarımadasının öz kaynaklara sahip olmaması sebebiyle zorlaşan yaşam koşullarını ticari faaliyetlerde bulunarak geliştirmek istemişlerdir. Ayrıca kıtlık, düşman tarafından bozguna uğratılma, komşularla geçimsizlik, yoğun nüfus artışı gibi farklı nedenler, özellikle deniz ve nehir kıyılarında koloni kurma ihtiyacını doğurmuştur. Kolonizasyonun sonucu olarak ise Grekler yabancı halklar ile kaynaşmış, Grek kültürü yayılmış ve Grekler de yabancı kültürlerden etkilenmiştir (Tekin, 2012: 77).

Söz konusu kolonizasyon faaliyetleri, deniz havzasının kuzeyindeki yerli halkla Greklerin çok yakın ilişkiler kurmasına sebep olmuştur. Bu halkların en önemlileri Don ve Tuna nehirleri arasında kalan geniş topraklara yerleşmiş olan İskitlerdir (Diakov, Kovalev, 2017: 400).

Kolonizasyon dönemi aynı zamanda Grek destanlarının oluşturulduğu dönemdir. En eski Grek destanlarından *İlyada*'da Abia İskitlerinden "insanların en doğruları" olarak bahsedilir (Homeros, *İlyada*, XIII, 6). Ayrıca bu destanda, İskit kadın savaşçıları Amazonların, Truvalıların yanında yer alarak Akhalara karşı savaştığı anlatılır:

"Amazonlar gelmişti hani, erkek gibi... Gözleri dört dönen Akhalar kadar kalabalık değillerdi." (Homeros, *İlyada*, III, 189-190).

Bu destandan da anlaşılacağı üzere İskitler ile Grekler ilk defa Karadeniz'in kuzeyinde karşılaşmışlardır. Söz konusu ilişkileri arkeolojik buluntular da doğrulamaktadır. Bu dönemde Karadeniz'in kuzey kıyısında kurulan ve yoğun arkeolojik buluntular veren Grek kolonileri arasında Olbia, Khersonesos, Pantikapaion⁹, Theodosia, Phanagoria, Nymphaion gibi birçok koloni yer almaktadır¹⁰ (Butyagin, 2007: 9). Bu kolonilerin en önemlisi Olbia'dır (Uhlig, 2000: 94).

Olbia, İskit ülkesinin iç bölgelerine bağlandığı, Hypanis¹¹ ve Borysthenes¹² nehirlerinin ağzına yakın bir yerde kurulmuş çok iyi tahkim edilmiş bir tüccar kentidir. Nüfusunu Grek ve İskitlerin oluşturduğu Olbia, kısa süre içerisinde kıyının kuzeybatısında ticaret üstünlüğünü elde etmiştir (Butyagin, 2007: 9; Diakov, Kovalev, 2017: 402). Ayrıca Olbia, doğu-batı ticaretinin düzenini sağlamaktan ve güvenliğini korumaktan sorumludur (Ulrich, 2000: 94).

Khersonesos kenti ise denize doğru uzanan ve çok elverişli koyları olan, Herakleia yarımadasında bulunan bir kenttir. Khersonesos, kenti koruyan dağlar ve dik vadiler sebebiyle doğal bir savunma hattına sahiptir (Butyagin, 2007: 9)

⁹ Modern Kerç.

¹⁰ Bkz. Harita 2.

¹¹ Kuban Nehri.

¹² Dinyeper Nehri.

Bu kent, Karadeniz'in kuzey kısmının Grekler ve Anadolu ile yaptığı ticarete bir aracı konumundadır. Bölge verimli olmadığı için Khersonesos, Kırım'ın doğu kıyılarının bazı kentleri gibi büyük bir buğday ihraç merkezi olamamış; ancak yaptığı, tuz, balık, şarap, yağ şişesi ticareti büyük boyutlara ulaşmıştır. Khersonesos'un ekonomik gelişmesi M.Ö. 4. yüzyıldan M.Ö. 2. yüzyılın sonuna kadar sürmüştür. Ayrıca burada bulunan pişmiş topraktan eşyalar üzerine yazılmış isimler, bazı atölye sahiplerinin İskit olduğunu düşündürmektedir (Diakov, Kovalev, 2017: 403).

Greklerin bölgede kurdukları krallık ise Bosphoros krallığıdır. Bu krallık M.Ö. 5. yüzyılın sonu ile M.Ö. 4. yüzyılın başında, Kırım'ın doğusunda, Taman yarımadasındaki ve Hypanis nehrinin güneyindeki Grek kolonilerinin ve yerli kasabaların büyük bir bölümünü egemenliği altına almıştır. Böylece Bosphoros krallığı, Kerç boğazının iki yakasında bulunan kentleri kapsayan birleşik bir devlet haline gelmiştir (Butyagin, 2007: 9). İskit-Thrak soylusu olduğu düşünülen Spartakoslar hanedanı döneminde başkenti Pantikapaion olan Bosphoros, güçlü bir Greko-Göçmen devletin¹³ dönüşmüştür (Diakov, Kovalev, 2017: 404-405).

Anlaşılabileceği üzere stratejik bir konumda bulunan Bosphoros, İskitler ile Grekler arasında ticaret aracılığı yapmıştır (Butyagin, 2007: 9). Ayrıca Bosphoros, Grek pazarlarına da bol miktarda eşya ve köle sağlamıştır. Ancak M.Ö. 4. yüzyılın sonunda, Grek buğday pazarında Bosphoros'un karşısına Ptolemaioslar rakip olarak çıkmıştır. Ptolemaiosların baskıları sonucunda Bosphoros, buğday ihracatında kısıtlamalar getirmek zorunda kalmıştır (Diakov, Kovalev, 2017: 405).

Bosphoros'un maddi kültürünün belirleyici kanıtları ise kurganlardır. Bu kurganların en önemlisi, görkemli bir görünüme sahip, Kerç dolaylarında bulunan "Krallık Kurganı"dır. Bu tür kurganlar İskitlere özgüdür. Ancak gömüt eşyaları arasında Grek üslubuyla yapılmış mallar da bulunmaktadır. Bu durum İskitler ile Grekler arasındaki ilişkileri yansıtmaktadır (Thomson de Grummond, 2011: 183).

Krallık kurganı da dahil olmak üzere bütün kurganların gömüt eşyaları arasında en çok karşılaşılan ürünler altından yapılan mallardır. Nitekim İskitlerin güzel sanatlarında görülen en önemli özelliklerinden birisi parıltı veren altından göz alıcı eşyaların üretilmesidir (Çandarlıoğlu, 2019: 37). "Bozkır Hayvan Üslubu"nun en güzel ve en zengin örneklerini üreten İskitler, Grek kolonilerindeki sanatkârlara da kendi zevklerine göre eserler yaptırmışlardır (Tarhan, 2002: 601).

¹³ Bu ifade kaynaklarda Greko-Barbar devleti olarak geçer. Bu ifade aslında Greko-Göçebe devletin karşılığı gelmektedir.

İskitlerin sanat imalatının malzemesi olarak kullanılan altının çoğu, İskit ve Grek tüccarları tarafından, Altay Dağları civarı ve Ural Dağları bölgesinden, Karadeniz sahilleri ve Güney Rusya steplerine getirilmiştir. Nitekim Altay Dağları, altın madeninin yoğun bulunduğu bir bölgedir ve Altın Dağları olarak da bilinir. Altay Dağları'nda altın dışında gümüş, demir gibi madenler de yoğun olarak bulunmaktadır. Yoğun maden kaynaklarına sahip olan Altay Dağları, bölge halkları için hayati öneme sahiptir (Çandarlıoğlu, 2019: 29; 37).

Pazırık'ta Kurgan V'den çıkarılanlar arasında altın pırıltılı bir ipek kumaş üzerinde, kadınlar tarafından uçuşturulan, çiçekli dallar üzerine konmuş, uzun bacaklı kuşlar tasvir edilmiştir. Bu kumaşta sanatsal ustalık, yoğun gözlem yeteneğini vurgulayan bir ifade tarzıyla birleşmiştir. Bu ipek, Greklerin Argonotlar mitinde yer alan kanatlı koçun altın parıltılı postunun tarzına ve kalitesine benzemektedir. Bu efsanenin arka planında, çok eskiye dayanan tarihi bir gerçeğin, mitolojiye uyarlanmış hali olduğu rahatlıkla söylenebilir (Uhlig, 2000: 91).

İskitlerin Karadeniz'in kuzey sahillerinde Grekler tarafından kurulan şehirlere ihraç ettikleri ticari eşyalar arasında altın dışında, güzel kürkler ve deriler de bulunmaktadır. Bu mallar da İskit tüccarlarının doğu bölgelerinde veya yol üzerinde toplamış olduğu mallardır (Çandarlıoğlu, 2019: 37).

İskit kurganlarından sürekli olarak çıkarılan arkeolojik buluntular, doğuya ihraç edilen Yunan malları hakkında da geniş bilgiler sunar. Örneğin, 1962 yılında Dinyeper nehrinin kuruyan yan kollarından birisinde kömür madeni işçileri, meşe ağacı kütüğünden bir kayık içinde genç bir adam iskeleti bulmuşlardır. Kayığın yükü zengin İskit alıcılar için gönderilen 15 adet çok iyi işlenmiş, altın kaplamalı Grek bronz kaplarından oluşuyordu. Ayrıca Alexandropol'daki¹⁴ kurganda bulunan siyah renkte cilalı büyük bir kabın parçaları, Grek seramiğinin İskitya'ya ihraç edildiğini göstermektedir (Uhlig, 2000: 92-93; 95). Bununla birlikte İskitya'da ele geçirilen ve Grek geleneklerini yansıtan birçok heykel, Grek sanatı ve kültürünün bölgede yayıldığını göstermektedir (Davydova, 2007: 43).

Bütün bunların dışında, Grek sanatında Amazonlarla ilgili sahneler özel bir yer tutmaktadır (Tarhan, 2002: 606). Nitekim Batı dünyasında *Amazonamakhia* olarak bilinen bir sanat dalı doğmuştur (Ünal, 2013: 29). Bu da Grekler ve İskitler arasındaki kültürel ilişkilere kanıt oluşturmaktadır.

Grekler ile İskitler arasındaki yoğun ilişkiler, her iki halkın düşmanı olan, Perslerin politikasına da yön vermiştir. Öyle ki M.Ö. 513 yılında Pers kralı I. Darius, Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan İskitlere karşı bir sefere çıkmıştır.

¹⁴ Modern Gümrü/Ermenistan.

Ancak Darius'un asıl amacı İskitya'yı ele geçirmek değil, Grek yarımadasını ele geçirmektir. Darius doğrudan Grek yarımadasına gitmektense, bu ülkenin başta tahıl olmak üzere hayati ihtiyaçlarını karşılayan ülke konumundaki İskitya'yı ele geçirmek istemiştir. Böylece Grek yarımadası ile İskitya arasındaki bağlantı kesilecek ve Grekler açlık ve kıtlık sorunuyla baş başa kalacaktı. Bunun sonucunda da Persler hiç zahmet çekmeden Grek yarımadasını ele geçirecekti (Memiş, 2018: 42). Ancak I. Darius bu hedefine ulaşamamış gibi görünmektedir.

Uzun süre tüm Önasya'da egemenlik kuran Pers İmparatorluğu'nun sonunu ise batıda yeni bir güç olarak tarih sahnesine çıkan Büyük İskender getirmiştir.

2. İskit-Büyük İskender İlişkileri

İskitlerle Makedonların karşılaşması aslında Büyük İskender döneminden önce, onun babası II. Philippos döneminde olmuştur. Nitekim M.Ö. 4. yüzyılın ikinci yarısında Sarmatların baskısı sonucunda İskitler, Karadeniz'deki yurtlarından daha batıya ve güneye göç etmişlerdir. İskitler kendilerine güvenli bir yer bulmak için Tuna nehrini geçip, batıya doğru ilerleyişlerini sürdürürken M.Ö. 339 yılında, Makedon kral Philippos'a karşı mağlup olmuşlardır. Bunun sonucunda İskitlerin bir bölümü Tuna bölgesinde "Küçük İskitya" olarak bilinen Dobruca'ya yerleşmiştir (Durmuş, 2008: 201-202).

II. Philippos'un bir süre sonra ölümünün ardından ise tahta oğlu Büyük İskender çıkmıştır. Makedon kral Büyük İskender, Perslere karşı düzenlediği Asya seferinde (M.Ö. 334/333), Persleri mağlup etmiştir. Mağlup olan Pers kralı ve komutanları kaçınca Büyük İskender onları yakalamak için takibe geçmiş, Oxus¹⁵ nehrini geçtikten sonra, Asya İskitleriyle karşılaşmıştır. Bu ilk karşılaşma oldukça düşmanca olmuştur. Burada Makedon askerler erzak bulmaya çıktıklarında onlardan bazıları, yerli İskitler tarafından öldürülmüştür. Bunun üzerine İskender askerleriyle birlikte karşı saldırıya geçmiş ama başarısız olmuştur. Nitekim İskitler tarafından ok ve mızrak yağmuruna tutulan Büyük İskender ve askerleri geri püskürtülmüş ve Büyük İskender olmak üzere birçok asker yaralanmıştır. Ancak bir süre sonra tekrar karşı saldırıya geçen Büyük İskender bu saldırıda başarılı olmuştur (Arrianus, *Alexandroi Anabasis*, III, 30).

Bu olaylar üzerinden çok geçmeden İskender'e Abia İskitlerinden elçiler gelmiştir. Abia İskitlerinin yanı sıra Karadeniz İskitlerinden de elçiler gelmiş; İskender bazı subayları İskitlerle anlaşma yapmaları için İskitya'ya göndermiştir. Ancak anlaşmadan ziyade Büyük İskender'in gerçek amacı İskitya doğası hakkında bilgi toplamak, halkın törelerini öğrenmek ve istihbarat sağlamaktır.

¹⁵ Ceyhun Nehri.

Ayrıca Büyük İskender, Asya’da bir kent kurmayı¹⁶ ve ona kendi adını vermeyi düşünüyordu. Burada kurulacak bir kent, hem İskitya’nın gelecekteki bir istilası için uygun bir destek noktası olacak, hem de nehrin karşı yakasından baskınlar yapan kabilelere karşı bir savunma konumu olarak hizmet edecekti. Ancak bu arada Tanais boyunca yerli kabileler saldırılarda bulunarak Makedon askerlerini yakalayıp öldürmüşler ve sonra güvenlikleri için savunmalarını güçlendirmeye başlamışlardır (Arrianus, *Alexandroi Anabasis*, IV, 1). Bu saldırılar ve başkaldırı üzerine Makedonlar tarafından karşı önlemler alınmıştır. Bunun üzerine bölgenin yerlileri yedi kentte savunmaya hazırlanmışlardır. Sonunda bu yedi kent Büyük İskender tarafından ele geçirilmiştir¹⁷. Son kent ele geçirildiği sırada Asya İskitlerinin bir kuvveti Tanais kıyılarına¹⁸ ulaşmıştır. Bu kuvvet, Büyük İskender ve askerlerine karşı bir saldırıya katılma niyetiyle bölgeye gelmiştir. Bu sırada Büyük İskender, kurmayı amaçladığı yeni kentin nüfuslandırılması için Grek paralı askerlerin bir bölümünü, komşu kabile halklarından gönüllü olarak yerleşmek isteyenleri ve orduda etkin görev alamayacak Makedonları yerleştirmekle meşguldü. İskitler ise Tanais kıyılarından ayrılmak gibi bir girişimde bulunmamışlar, hatta, Büyük İskender’i kışkırtmışlardır. İskitler, suya ok atışları yaparak, kendi tarzlarında Büyük İskender’e hakaret dolu sözlerle seslenmişlerdir. Büyük İskender’in İskitlere dokunma yürekliliğini gösteremeyeceğini, eğer böyle bir girişime kalkarsa İskitlerin diğer Asyalılardan farkının ona gösterileceği şeklinde tehditkâr sözler söylemişlerdir. Büyük İskender her ne kadar savaşmak istemese de bu tavır karşısında, nehrin kıyısına geçmek için, derilerden sallar hazırlatmaya başlamıştır. Ancak sunulan adakların bu savaş girişiminin olumsuz sonuçlanacağını göstermesi üzerine Büyük İskender bu girişimden vazgeçmiştir. İskitler aynı davranışlarını sürdürünce, Büyük İskender tekrar karşıya geçişi için bir adak sunmuş ancak kâhin Aristander yine işaretlerin tehlike gösterdiğini bildirmiştir. Buna rağmen Büyük İskender, İskitler üzerine saldırıya geçmeye karar vermiştir. Bununla birlikte Darius’un düştüğü hataya¹⁹ düşmemek için dikkatli davranmıştır. Tüm deri

¹⁶ Alexandria Eschate, yani kelime anlamıyla “En uzak İskenderiye” şehri. Modern Tacikistan sınırları içerisinde Hucend kenti.

¹⁷ Ayrıntılar için bkz. Curtius Rufus, VII, 6, 13-23.

¹⁸ Don Nehri.

¹⁹ İskitler, savaş taktikleri gereği düşman karşısında iki kola ayrılarak geriye doğru çekilirler ve çekilirken de ülkede faydalanılabilecek kaynakları kuruturlar. Hatta çekildikleri yeri yakarak düşman hayvanlarının da aç ve susuz kalmasını sağlarlar. Böylece düşman güç duruma düşürülür. Düşmanın bitkin düştüğü anda ok yağmuruna başlanır ve düşman o anda yok edilir. Darius, İskitya seferinde İskitlerin geri çekilmesi üzerine takibe geçerek hataya düşmüştür. Darius ve askerleri bitmeyen bu amansız kovalamacada bitkin düşmüşler; aç ve susuz kalmışlardır. Darius daha fazla ilerlemenin doğru olmayacağı düşüncesiyle İskitya’yı ele geçiremeden geri dönmüş, hatta büyük bir yenilgiden kurtulmuştur. Bkz. Herodotos, *Historia*, IV, 120-130. Ayrıca bkz. Durmuş, 2017: 113-114; Memiş, 2018: 42-44.

sallar hazır olunca ve ordu nehir kıyısında düzene geçince mancınıklar, at koşturmakta olan İskitlerin üzerine atışa başlamıştır. Ancak İskitler savaş stratejileri gereği doğrudan saldırmak yerine at üstünden atış yaparak, küçük saldırı kuvveti çevresinde daireler çizmişlerdir. Sonra da dört nala güvenli bir uzaklığa çekilmişlerdir. Bunun üzerine İskender, İskitlere karşı ilerleme buyruğu vermiştir. İskitler de yine savaş stratejileri gereği İskitya içlerine geri çekilmişlerdir. Aşırı sıcakta kovalamaca sonucunda Büyük İskender ile askerleri oldukça susamış ve İskender'in kendisi de İskitya'da bulabildiği her türden suyu içmek zorunda kalmıştır. Ancak sular temiz değildi ve Büyük İskender midesinde keskin bir sancıyla ağır bir ishale yakalanmıştır. İskender'in rahatsızlığının gerçekten çok ciddi olduğu ve kampa taşınarak götürüldüğü belirtilmektedir²⁰ (Arrianus, *Alexandroi Anabasis*, IV, 4). Büyük İskender, Darius'un yaptığı hataya düşmemek için her ne kadar özen gösterse de aynı hataya o da düşmüştür. İskender çok geçmeden İskitya beyinden elçiler tarafından ziyaret edilmiştir. Bu elçilerin amacı, olanlardan dolayı özür dilemek ve bu olanların hiçbirinin İskitlerin amaçlı bir politikası olmadığını, sadece bir çetenin rasgele baskını olduğunu göstermektir. Dahası İskit beyi, İskender'in kendisinden isteyeceklerini yerine getirmek için hazır olduğunu bildirmiştir (Arrianus, *Alexandroi Anabasis*, IV, 5). Hatta, İskender'e kızını vermek istemiştir. Bazı antik tarihçiler İskit beyinin kızının bir Amazon savaşçısı olduğunu ve İskender'i görmeye geldiğini söylerler. Bazıları ise bunun sadece masal olduğunu, İskit beyinin kızının bir Amazon savaşçısı olmadığını belirtirler (Plutarkhos, *Bioi Paralelloi*, XLVI, 1-2). Her ne olursa olsun İskender, İskit beyini nazik bir yanıt vererek reddetmiştir. Başına buyruk İskit reislerinin saldırıları ise neredeyse hiçbir zaman bitmemiştir. Öyle ki Büyük İskender'e karşı olan kabileler, bazı İskit reisleriyle ortak hareket etmiştir. Örneğin bir çatışma esnasında İskitler kendilerini ağaçlarda gizleyerek, Makedon askerlerinin üzerine hiç beklemedikleri bir anda saldırmış ve çoğu Makedon askeri öldürülmüştür. Buna rağmen bu olaydan Büyük İskender, İskitleri sorumlu tutmamış ve bazı İskit reislerini örgütleyen, Büyük İskender'e karşı Baktria'da²¹ çıkan ayaklanmanın önderi, Sogdiana süvari komutanı Spitamenes'in üzerine Marakanda'ya²² sefer düzenlemiştir (Arrianus, *Alexandroi Anabasis*, IV, 5-6).

Büyük İskender bu seferin üzerinden çok geçmeden Babil'de ölmüş (M.Ö. 323) ve yerine bir varis bırakmadığı için komutanları arasında uzun süren "Diadokhlar Savaşı" başlamıştır (Appianus, *Rhomaika, Syriake*, IX, 52).

²⁰ Plutarkhos, Büyük İskender'in ishal olmasına rağmen İskitleri kovalamaya devam ettiğini söyler. Bkz. Plutarkhos, *Bioi Paralelloi*, XLV, 4.

²¹ Orta Asya'da Hindikuş Dağları ile Ceyhun Irmağı arasında yer alan antik bölge.

²² Modern Semerkand/Özbekistan.

3. İskit-Seleukos İlişkileri

Büyük İskender'in ölümünün ardından komutanları arasında çıkan kanlı "Diadokhlar Savaşı"ndan zaferle ayrılan Hellenistik Seleukos krallığı olmuştur (M.Ö. 281). Seleukosların egemenlik kurduğu topraklar, Mısır ve Hindistan dışında, Büyük İskender'in egemenlik kurduğu topraklara neredeyse eşitti (Tekin, 2012: 147). Özellikle I. Antiokhos Soter ve II. Antiokhos Theos, Afganistan ve Batı Türkistan'a kadar uzanan krallığı yönetmişlerdir. Bu geniş krallığın sınır komşularından birisi İskitlerdir ve kuzeydoğudan Seleukos topraklarına sürekli akınlar düzenlemişlerdir. Bu durum Seleukosların kuzey ve doğu sınırları için sürekli bir tehdit durumu oluşturmuş ve buna çok fazla tedbir alamamışlardır (Uhlig, 2000: 102-104).

Sınırlarındaki bu baskınlara rağmen Seleukoslar, Asya'yı boydan boya kapsayan bir ticaret ağının temellerini atmışlardır. Krallık sınırlarının çeşitli savaşlarla sürekli değişmesine ve bunun kervan trafiğini kötü etkilemesine rağmen Seleukoslar, bölgede kolonizasyon çalışmalarını başarıyla gerçekleştirmiştir (Uhlig, 2000: 102). Öyle ki Büyük İskender'in "en uzaktaki kenti" Alexandria Eschate, imar edilerek ve nüfuslandırılarak İskitya Antiokheia'sı adını almıştır (Kosmin, 2014: 63). Kolonizasyon çalışmaları kapsamında kurulan kentlerin ortak özelliği ise buraya yerleşen Hellenlerin ticaret yapabilmelerini sağlamaktır. Nitekim bu kentlerin en belirleyici özellikleri büyük pazar alanları ve depolarıdır (Uhlig, 2000: 102-103).

Her ne kadar bazı İskit reislerinin Seleukos sınırlarına saldırı girişimleri olsa da İskitler ile Seleukoslar arasında hatırı sayılır ölçüde ticari ilişkiler kurulmuştur. Ayrıca bu dönemde Rodos ve Pergamon gibi kıyı şehirlerinden ithal edilen çeşitli eşyalar, İskitlerin bu dönemde yoğun bir ticari hayatları olduğunu göstermektedir (Diakov, Kovalev, 2017: 401).

Sürekli savaşlarla yıpranan Seleukos krallığının bölgede sonunu Hunların neden olduğu ve kuzeydoğudan güneybatıya doğru yönelen büyük bir göç hazırlamıştır. Hunların baskısından kaçan Wu-Sun ve Yüeciler, Afganistan'ın kuzeyine gelmişler ve Baktria'ya girmişlerdir. Wu-Sun ve Yüecilerden önce Baktria'yı İskitler ele geçirmiş ve Hindistan'a kadar ilerleyerek geçici bir beylik - belki de birçok küçük beylik- kurmuşlardır. Burada bulunan Parth kabileleri de yeni gelen bu göçmenlere karşı duramamışlar ve güneydoğuya ilerlemişlerdir. Bunun sonucunda Parthlar ile Seleukoslar karşı karşıya gelmiş ve Seleukoslar batıya çekilmek zorunda kalmıştır. Bu çekilmenin ardından Seleukoslar zayıflama dönemine girmiş ve egemenlik kurdukları bölgeleri teker teker kaybetmişlerdir (Uhlig, 2000: 106-107; 186).

4. Karadeniz İskityası'nda Kargaşa Dönemi

İskitler, M.Ö. 3. yüzyılda, Tanais nehrinin doğusunda yaşayan

Sarmatların baskısından dolayı başkentlerini muhtemelen günümüz Nikopol yakınlarından daha güneye taşımışlardır (Diakov, Kovalev, 2017: 401).

İskitler, M.Ö. 2. yüzyılda, Skilur'un önderliğinde yeniden güçlenmiş ve başkent Simferopol yakınlarındaki Neopolis'e taşınmıştır. Daha sonra Skilur'un yerine oğlu Palak geçmiştir (Butyagin, 2007: 11; Diakov, Kovalev, 2017: 401).

Sözü edilen İskit beyleri burada mübadele politikası uygulayarak bölgeye İskit halkını yerleştirmiştir. Bu durum, İskit reisleri ve soylu sınıfı, Karadeniz kıyı şeridini ve oldukça refah içerisinde yaşayan Grek kolonilerini ele geçirmeye kışkırtmıştır. Artık İskitler, Karadeniz'in Grek kolonileri için bir tehdit oluşturmaya başlamıştır. Bölgede yaşanan bu gelişmeler sonucunda Olbia, M.Ö. 2. yüzyılda, İskitlerin egemenliğini tanımak zorunda kalmıştır (Diakov, Kovalev, 2017: 402).

M.Ö. 2. yüzyılda Kırım'da olduğu gibi Khersonesos'ta da İskitler baskı kurmaya başlamıştır. Özgürlüklerini kendi olanaklarıyla savunabilecek durumda olmayan Khersonesoslular, Pontos kralı VI. Mithridates'ten yardım istemişlerdir. Kralın generali Diophantes, İskitleri yenip başkentleri Neopolis'i ele geçirmiştir. Pontos kralı bu yardımın bedelini Khersonesos'a buğday, para ve askerle ödetmiştir (Vnukov, 2001: 168).

Bosporos krallığında da İskitlerin baskıları artmıştır. M.Ö. 3. yüzyılın başında buğday ihracatının Ptolemaioslar tarafından kısıtlanması ile M.Ö. 2. yüzyılda İskitlerin baskıları ve haraç istemeleri yüzünden Bosporos zayıflamaya başlamıştır. İskitlerin artan baskıları sonucunda onlara karşı direnmenin imkânsız olduğunu gören son Bosporos kralı V. Parisades, yönetimi M.Ö. 109 yılında, Pontos kralı VI. Mithridates Eupator'a bırakmıştır. Pontos kralı, Khersonesos'a olduğu gibi buraya da Diophantes'i yollamıştır. Ancak bazı İskit reisleri ile Bosporoslu Somakos'un yönetiminde bir grup isyancı, V. Parisades'i öldürdükleri gibi, Diophantes'i öldürmeye çalışmışlar ve Diophantes kurtularak Pontos'a kaçmıştır. Somakos bir yıla yakın bölgede egemenlik kurmuştur. Dönemin en büyük isyanlarından birisi olan bu isyanı bastırmak için Diophantes kara ve deniz kuvvetleriyle Bosporos'a geri dönmüş ve buradaki kentleri geri almıştır. Somakos ise Pontos'da idam edilmiş; bazı İskit reislerinin de aralarında bulunduğu isyankâr grup en ağır şekilde cezalandırılmıştır (Butyagin, 2007: 14; Diakov, Kovalev, 2017: 405-406).

Karadeniz ve çevresi, dolayısıyla İskitler ve Grek-İskit şehirlerinin Mithridates'e bağımlılığı onun ölümüne kadar sürmüştür (Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae*, V, 5).

5. İskit-Roma İlişkileri

Pontos kralı VI. Mithridates Eupator'un ele geçirdiği Karadeniz İskit

şehirleri, Mithridates'in Romalı Pompeius'a karşı yaptığı savaşta yenilmesi ve Bosphoros'ta intihar etmesiyle, yaklaşık olarak M.Ö. 65'te, Roma'nın egemenliğine girmiştir. Bu dönemden itibaren İskitler ile Roma arasında ilişkiler kurulmuştur. Augustus'un Roma İmparatorluğu'nu kurmasının (M.Ö. 27) ardından İskit beyi, Augustus'a armağan ve elçiler göndermiş; Roma ile olan ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır (Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae*, VI, 12; VII, 10).

İskitlerin Romalılar ile ilişkilerini geliştirmek istemesinin sebebi İskitlerin eski güçlerinde olmamasıdır. Belki de İskitler, kendilerine baskı kuran Sarmatlara ve diğer başka kavimlere karşı, Roma ile ittifak kurmak istemiştir. Ancak böyle bir ittifak gerçekleşmemiş gibidir ya da gerçekleşseyse de başarılı olmamıştır. Nitekim M.Ö. 2. yüzyılda başkentlerini taşıyarak Sarmatların baskısından bir süre kurtulan İskitler, M.Ö. 1. yüzyılda bu baskıdan kurtulamamış ve Sarmat ordusuna yenilmişlerdir (Durmuş, 2017: 106).

Diğer taraftan, M.Ö. 2. yüzyılda, tüm dünyanın ekonomik, kültürel ve siyasi yapısını değiştiren oldukça önemli bir gelişme yaşanmıştır. Bu gelişme, bir Çin elçisinin/casusunun, Çin'den başlayan ve sonunda Mısır ve Roma'ya ulaşan Orta Asya kervan yoluna, yani İpek Yolu'na işlerlik kazandırmasıdır (Liu, 2010: 5-6).

İpek Yolu'nun işlerlik kazanması ile İskitlerin ticarete en önemli aracı olduğu kuzey yolunun ihtişamı ve zenginliği artık sona ermiştir. Güneydeki İpek Yolu ticaret gücünü İskitlerin elinden almıştır (Uhlig, 2000: 96-97). Bir zamanlar bölgenin başkenti Olbia, M.Ö. 1. yüzyılın ortalarında İskitlerin zayıflaması nedeniyle Thrak kavmi Getaeler tarafından yakılıp yıkılmıştır (Diakov, Kovalev, 2017: 402).

Sarmatlara mağlup olan ve ticarete de artık söz sahibi olmayan İskitler iyice güçten düşmüş ve İskitya, M.S. 2. yüzyılda Gotlar tarafından istila edilmiştir. Bu istila İskitlerin sonu olarak kabul edilmektedir (Durmuş, 2017: 106).

Bu dönemden sonra azınlık durumuna düşen İskitler, Gotların önderliğinde, M.S. 3. yüzyılda, Roma kıyılarında korsanlık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Tanais nehrinin girişinden hareket edip Karadeniz'in batı kıyıları boyunca ilerleyen Gotlar ve onların önderliğindeki İskitler, Boğaz'dan Asya tarafına geçerek burada bazı kentleri ele geçirip, bu kentlerden ele geçirdikleri para, silah ve yiyecekleri ülkelerine getirmişlerdir (Sestier, 2017: 200). Bu faaliyetlerin ardından İskitlerin adları tarih kayıtlarından tamamen silinmektedir.

Sonuç

Sonuç olarak, İskitlerin Batılı; Grekler, Büyük İskender, Seleukoslar ve Romalılarla siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri bulunmaktadır.

İskitler ile Grekler arasındaki ilişkiler, Karadeniz'in kuzeyinde kurulan Grek kolonileri vasıtasıyla başlamıştır. Bu kolonilerde Grekler ve İskitler beraber yaşamışlar ve birbirleriyle yoğun ticari ilişkiler kurmuşlardır. Bu ticarete en önemli mallar arasında altından yapılan ürünler, balık ve tahıl dikkati çekmektedir. Söz konusu ticari ilişkiler ve iki halkın birlikte yaşaması iki kültür arasında kültürel etkileşimlere de sebep olmuştur. Pazırık'ta ortaya çıkarılan altın pırıltılı bir ipek kumaş üzerindeki tasvirler ve Grek *Amazonamakhia* sanatı bu kültürel etkileşimlere kanıt oluşturmaktadır. İskitlerin Greklerle ilişkileri uzun süre iyi devam ederken, M.Ö. 3. yüzyılda İskit başkentinin taşınması ve İskit halkının bu başkente mübadelesi sonucunda bozulmuştur. Nitekim bazı İskit reisleri refah içerisinde yaşayan Grek şehirlerine baskınlar düzenlemişlerdir. Bu olaylardan sonra Grekler için İskitler artık bir tehdit unsuru olmuştur. Bazı Grek şehirleri bu beylere boyun eğerken, bazıları İskitlere karşı yabancılardan yardım istemiştir.

İskitlerin Büyük İskender ile olan ilişkileri ise düşmanca olmuştur. Büyük İskender, Pers kralı ve komutanlarını ele geçirmek için, onları takip ederken İskitya ülkesine girmiş ve büyük çatışmalar yaşanmıştır. İskit beyi, Büyük İskender ile anlaşma zemini arasa da anlaşma sağlanamamıştır. Özellikle Sogdiana süvari komutanı Spitamenes'in emrine giren bazı İskit reisleri, Büyük İskender'in askerleri ile yoğun çatışmalara girmiştir. Büyük İskender'in ilk amacı Pers kralı ve komutanlarını ele geçirmek olduğu için İskitya topraklarından çekilerek güneye doğru Spitamenes'in üzerine yürümüştür. Böylece Büyük İskender ile İskitler arasında çatışmalar son bulmuştur.

Büyük İskender'in ölümünden sonra Asya'ya egemen olan Seleukoslar ile İskitler arasındaki ilişkiler de ticari yönde olmuştur. Ancak yine bazı İskit reisleri Seleukosların sınırlarına sürekli baskınlar düzenlemiştir. Buna rağmen Seleukoslar, bölgede büyük bir ticaret ağı kurmuşlar ve kolonizasyon faaliyetlerinde başarılı olmuşlardır.

İskitlerin Roma ile ilişkileri ise onların diğer Batılılarla olan ilişkilerine kıyasla biraz karanlıktır. İskit beyinin Augustus'a elçi ve hediyeler göndermesi belki de İskitlerin ittifak arayışında olduğunu göstermektedir. Nitekim bu dönemde İskitler oldukça güç durumdadırlar. Öyle ki Sarmatların baskıları iyice artmış ve Çin'den başlayan Roma'ya uzanan İpek Yolu işlerlik kazanmıştır. İpek Yolu'nun işlerlik kazanmasıyla, kuzey yolunda söz sahibi olan İskitlerin söz hakkı sona ermiş ve siyasi çöküşün yanında ekonomik olarak da çöküşe

geçmişlerdir. Bu dönemde Thrak kavimleri İskit-Grek kentlerini ele geçirmeye başlamış; M.S. 2. yüzyılda ise İskitya, Gotlar tarafından istila edilmiştir.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

APPIANUS, *Rhomaika, Syriake (Appian's Roman History, The Syrian Wars)*, trans. Horace White, The Loeb Classical Library.

ARRIANUS, *Alexandroi Anabasis, (İskender'in Seferleri)*, çev. Meriç Mete, İdea Yayınevi, İstanbul.

CURTIUS RUFUS, *Quintus, Historiarum Alexandri Magni Macedonis*, trans. J. C. Rolfe, The Loeb Classical Library.

EUTROPIUS, *Breviarium Historiae Romanae (Kısa Roma Tarihi)*, çev. Çiğdem Menzilcioğlu, Alfa Yayınları, İstanbul.

HERODOTOS, *Historia (Herodot Tarihi)*, çev. Müntekim Ökmen ve Azra Erhat, Remzi Kitabevi, İstanbul.

HOMEROS, *İlyada*, çev. Azra Erhat, A. Kadir, Can Sanat Yayınları, İstanbul.

KSENOPHON, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, çev. Tanju Gökçöl, Sosyal Yayınlar, İstanbul.

PLUTARKHOS, *Bioi Paralelloi (Paralel Yaşamlar: İskender & Caesar)*, çev. Furkan Akderin, Alfa Yayınları, İstanbul.

THUKYDIDES, *The Peloponnesian War*, trans. J. M. Dent, E. P. Dutton.

Modern Kaynaklar

BUTYAGIN, Alexander M. "The History of the Northern Black Sea Region", *Greeks on the Black Sea: Ancient Art from the Hermitage*, (ed.) Anna A. Trofimova, Getty Publications, Los Angeles 2007, s. 8-17.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, *Prof. Dr. Masao Mori'nin Göktürkler Ders Notları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2019.

DAVYDOVA, Lyudmila I. "The History of the Northern Black Sea Region", *Greeks on the Black Sea: Ancient Art from the Hermitage*, (ed.) Anna A. Trofimova, Getty Publications, Los Angeles, 2007, s. 41-45.

DIAKOV, V., KOVALEV, S., *İlkçağ Tarihi, C. I*, (Çev. Özdemir İnce), Yordam Yayınları, İstanbul 2017.

DURMUŞ, İlhami, "İskit İmparatorluğu'nun Yıkılış Nedenleri", *Gazi Akademik Bakış* 1 (2), 2008, s. 199-214.

- DURMUŞ, İlhami, *İskitler*, Akçağ Yayınları, Ankara 2017.
- HUNTINGFORD, George Wynn B., "Who were the Scythians?", *Anthropos* XXX, Wien 1935, s. 785-795.
- KOSMIN, Paul J., *The Land of Elephant Kings*, Harvard University Press, London 2014.
- LIU, Xinru, *The Silk Road in World History*, Oxford University Press, New York 2010.
- MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağ'da Türkler*, Çizgi Kitabevi, Konya 2009.
- MEMİŞ, Ekrem, *Eski İran Tarihi*, Ekin Yayınları, Bursa 2018.
- NIEBUHR, Barthold G., *A Dissertation on the Geography of Herodotos and Researches in to the History of the Scythians, Getae and Sarmatians*, Oxford 1830.
- ROSTOVTZEFF, Mikhail, İ. *Iranians and Greeks in South Russia*, Russel and Rusnell, New York 1969.
- SESTIER, J. M. *Antikçağ'da Korsanlık*, çev. Oğuz Adanır, Doğubatı Yayınları, Ankara 2017.
- SHEVCHUK, V. Y., BILYAVSKY, G. O., NAVROTSKY, V. M., MAZURKEVICH, O. O. *Preserving the Dnipro River, harmony, history and rehabilitation*, Mosaic Press, Oakville 2015.
- TARHAN, M. Taner, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler", *Türkler* 1, Ankara 2002, s. 597-610.
- TEKİN, Oğuz, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, İletişim Yayınları*, İstanbul 2012.
- THOMSON DE GRUMMOND, Nancy, *Encyclopedia of the History of Classical Archaeology*, Routledge, New York 2011.
- UHLIG, Helmut, *İpek Yolu: Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü*, çev. Alev Kırım, Okyanus Yayınları, İstanbul 2000.
- ÜNAL, Ahmet, "Amazonların Eski Anadolu Kökenleri Hakkında Yeni Kaynak ve Gözlemler", *Cedrus* I, 2013, s. 21-32.
- VNUKOV, S. Y. "The North-Western Crimea: an Historical-Archaeological Essay", *North Pontic Archaeology: Recent Discoveries and Studies*, (ed.) Gocha R. Tsetskhladze, Brill, Leiden 2001, s. 149-176.

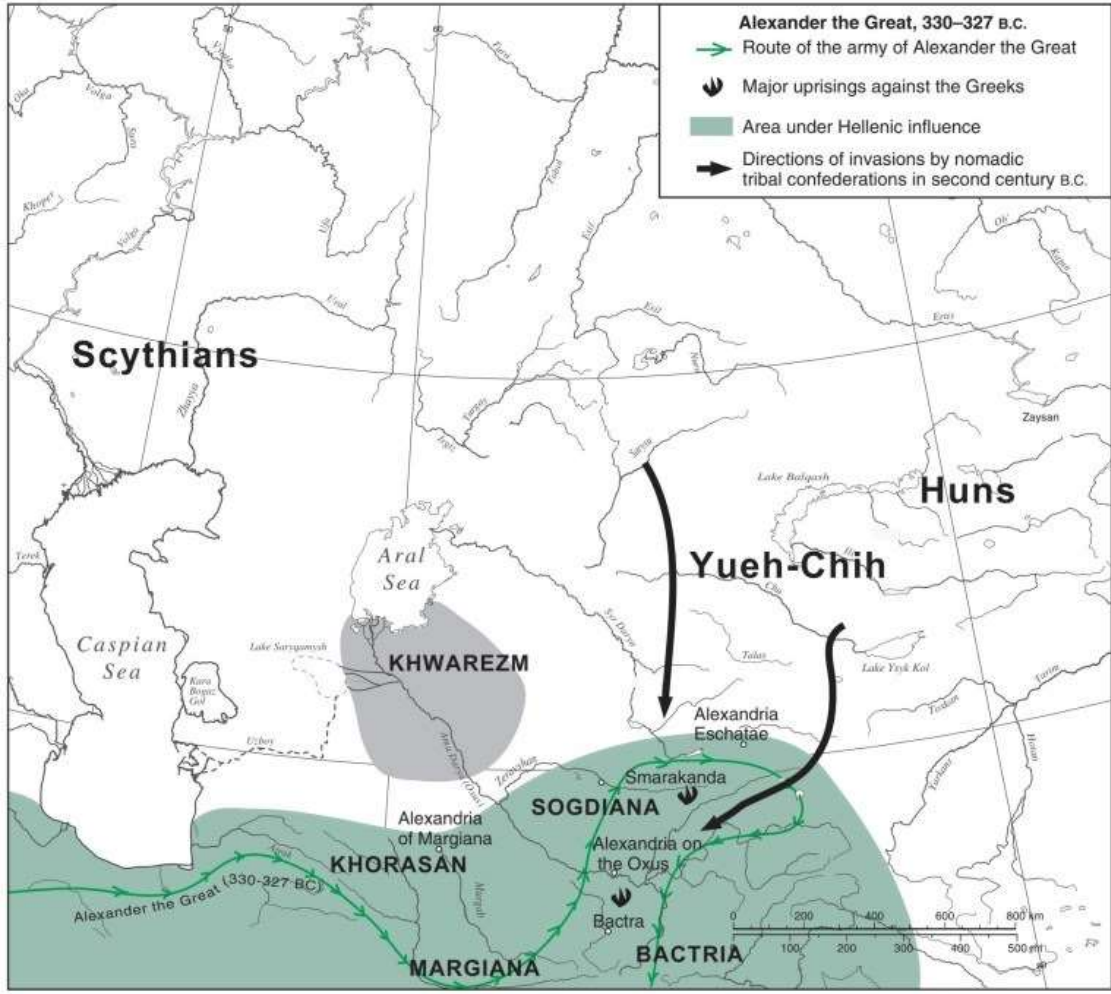
Ekler

Harita 1: İskit coğrafyası. (<https://www.ancient.eu/image/11074/traditional-scythian-occupied-region-east-of-ukrai/> adresinden düzenlenmiştir.)

Harita 2: Karadeniz'in kuzeyinde Grek kolonileri. (<https://www.ancient.eu/image/72/greek-colonies-of-the-northern-black-sea/>)

Harita 3: Büyük İskender'in İskitya'nın güneyinde izlediği yol, Büyük İskender'in ardından Hellenistik Seleukosların Orta Asya'nın kuzeyindeki yayılım alanı ve M.Ö. 2. yüzyılda bölgeye sızan kavimlerin geliş güzergâhları. (<https://weaponsandwarfare.com/>)